

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVIII

Sa. 283

Aralık 2014

ANKARA - 2014

Kitap Tanıtma:

CİHANBAHŞ SEVAKİB, *Tarihigârât-ı Asr-ı Safevîye ve Şihaht-ı Menâbi ve Meahız – Historiography of the Safavid Period and Study of the Related Sources – (Safevî Devri Tarih Yazıcılığı ve Kaynaklar ve Araştırmaların Tanıtımı)*, İntişârât-ı Nevîd-i Şiraz, Şiraz 1380 (2001), ISBN 964-6810-65-9, 929 sayfa.

Safevî devletinin kuruluşu İslâm tarihinde gerçekten önemli bir hadisedir. Bu hadisenin en önemli sonucu, İslâm dünyasının ortasında yeni bir oluşumun meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca özelliği Şiîlik olan bu yeni oluşumu meydana getiren, yani Safevî devletini kuran unsur, bilindiği üzere Türklerdi. Önceleri bir tarikat iken, zamanla siyasî bir teşekkül haline alan hânedan, adını tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin'den almıştır. Hânedanın seyyidlik ile de hiçbir ilgisi olmayıp, Firuzşah adlı Sincarlı bir aileden gelmektedir. Tekkenin bulunduğu Erdebil, yüzyıllardan beri Sünnî-Şafîî ahalinin yaşadığı bir şehir olup, Safiyüddin de Sünnî-Şafîî idi. Esasen XV. yüzyılın sonlarına kadar İran'daki halkın çoğunluğu da Sünnî idi. XV. yüzyıl ortalarına kadar Sünnî esaslara bağlı kalan tarikat, zamanla Şiî akideleri benimsedi ve nihayet Şah İsmail yanındaki Anadolu'dan gelen Kızılbaş Türkler ile Şiîliği İran'da hâkim bir mezheb haline getirdi.

İran'ın Sasaniler zamanındaki hudutlarına kavuşmuş olmasına bakarak, XX. yüzyılın ilk yarısında bâzı Şarkiyatçıların Safevî devletini “millî İran devleti” olarak nitelemelerinin hiçbir ilmi esası yoktur. Safevî devri kaynaklarında devleti kuran ve yaşatan Türk oymaklarına Kızılbaş ve Türk adları veriliyor; yerli halk olan İranlılara ise Tacik veya Tat deniliyordu. Türkler kendilerinin Türkmenlerin torunları olduklarını biliyor ve Kızılbaş sözünü ise övgü ile taşıyorlardı. Kızılbaş deyimi yalnız devletin askerî bakımdan dayandığı Türk unsurunu ifade etmiyor, hükümdarlarına da “padişah-ı Kızılbaş”, beylerine “ümerâ-yi Kızılbaş”, ordusuna “sipah-ı Kızılbaş”, askerine “gâziyân-ı Kızılbaş”, devletine “devlet-i Kızılbaş” ve nihayet ülkesine de “ülke-yi Kızılbaş” adı veriliyordu.

Safevî devri Türk beyleri arasında Türkçe ad ve lâkab taşıyanlara da sık sık rast gelinmektedir. Onlar Selçuklu ve Osmanlı bey ve paşalarından daha fazla Türkçe ad ve lâkab taşımışlardı. Safevî devrinin üzerinde pek durulmayan özelliklerinden biri, Türkçenin bu devirde büyük bir mevki kazanmasıdır. Şahlar, beyler ve ordunun ana dili olan Türkçe, sarayda, orduda ve divânda, Farsçanın gücüne rağmen günümüze kadar sürüp geldi. Osmanlı seferleri dolayısı ile devlet merkezinin Tebriz'den Kazvin'e, buradan da İsfahan'a taşınmasının Türkçe bakımından olumsuz bir tesiri olmamıştır. Şahların İsfahan'daki saraylarında yine eskisi gibi Türkçe konuşuluyordu. Türk unsurunun halk tabakasına gelince, onlar da varlığını günümüze kadar sürdüren güçlü bir sözlü edebiyata sahipti. Öyle ki, aradaki mezheb düşmanlığına rağmen, bu edebiyatın ürünleri Osmanlı sahası ve Türkmenistan'a giderek buralardaki Türklerin de halk edebiyatları arasında yer almıştır. Safevî inşa divânında yalnız Farsça yazılmıyor, gerektiğinde Türkçe mektuplar da kaleme alınıyordu. Türkistan hanlıklarına, Kırım hanları ve Rus çarlarına daha çok Çağatayca, Avusturya ve Lehistan krallıklarına da bazen Çağatayca, bazen Osmanlıca yazılmakta idi.

Safevî beyleri arasında edebî kültüre sahip olanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Onlar, Osmanlı, Timurlu ve Özbeklerde olduğu gibi, her iki edebiyata – Türk ve Fars – vâkıf idiler. Tezkirelerde, başta Şah İsmail olmak üzere, Türkçe veya her iki dilde şiir yazan pek çok beyin adı verilmekte, şiirlerinden örnekler nakledilmektedir. Bu beyler arasından Rumlu oymağından Hasan Bey, Türkmen oymağından İskender Bey ve Şamlu oymağından Veli Kulu Bey gibi tarih yazarlar da çıkmıştır.

Yazar Önsöz’ünde kısaca Safevî devletinin kuruluşu ve bunun İran ve İslâm tarihinde önemli bir olay olduğunu, böylelikle İran’ın karışıklıklardan kurtulup siyasî ve mezheb bakımından bir birliğe kavuştuğunu ifadeden sonra, Tarih Yazıcılığı (s. 5-16) başlığı altında İslâm’da tarih yazıcılığı, bununla ilgili görüşler, Farsça tarih yazıcılığının ortaya çıkışı, gelişmesi ve özellikleri üzerinde durur.

Safevî devri tarih yazıcılığının özellikleri (s. 17-24) anlatılır iken, E. Browne, M. Kazvinî, J. Rypka, H. A.R. Gibb gibi eski şarkiyatçıların “Safevîler zamanında şair bolluğuna rağmen eski İran şairleri ile boy ölçüşecek bir şair çıkmadığı, Farsça edebiyat ve tarih yazıcılığında bu devirde açık bir gerileme görüldüğü” görüşüne karşılık, son yıllarda araştırmalar arttıkça bu görüşün değiştiği, özellikle tarih yazıcılığında İskender Bey Türkmen gibi önemli bir tarihinin buna örnek teşkil ettiğini yine Şarkiyatçıların ifadesine dayanarak kaydettikten sonra, bu devrin kaynaklarının özelliklerine geçerek, müverrihlerin saray tarafından görevlendirildikleri, dolayısı ile hanedana taraftar oldukları, usul bakımından İslâm tarih yazıcılığının etkisi altında kaldıkları, lâkin Şii mezhebi taraftarlığı ettikleri, siyasî ve askerî olayları daima ön planda tuttukları, Özbekler ve Osmanlılara karşı düşmanca bir tavır takındıkları, İlhanlılar devrinde Vassaf, Afşarlar zamanında yazan Mirza Mehdi Han ile kıyaslanacak olursa, genellikle daha sade bir dil ve üslup kullandıklarını belirtir.

Bundan sonra Safevî devri tarih kaynaklarına geçilir ve önce h. X. yüzyıl tarih kaynakları ele alınır (s. 25-56). Bu kısımda: Tarih-i Şah İsmail-i Safevî (Anonim), Habibü’s-Siyer (Hvandmir), Tarih-i Cihangüşâ-yi Hakan (Anonim), Fütuhât-ı Şahî veya Fütuhât-ı Emîni (İbrahim Emîni), Lubbu’t-Tevarih (Yahya-yi Kazvinî), Ahsenü’t-Tevarih (Hasan-ı Rumlu), Tarih-i Nigârîstân, Nusah-i Cihanârâ (Gaffarî), Cevahirü’l-Ahbar (Budak Münşî), Tezkire-i Şah Tahmasb (Şah Tahmasb), Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî (Hvandmir’in oğlu Emir Mahmud), Hulasatu’t Tevarih (Kadı Ahmed-i Kumî), Tekmiletü’l Ahbar (Abdi Bey Şirazi), Tarih-i İlçî-i Nizamşah (Hurşah b. Kubad el-Hüseynî), Tarih-i Elfi (Molla Ahmed-i Tatarî) gibi eserlere yer verilir.

H. XI. yüzyıl tarih kaynakları (s. 57-90) olarak ise: Nekâvetü’l- Âsar fî Zikru’l Ahyâr (Mahmud b. Hidayetullah Efüşte-i Natanzî), Tarih-i Alemârâ-yi Abbâsî (İskender Beg Türkmen), Tarih-i Abbâsî (Molla Celâleddin Muhammed Münecim-i Yezdî), Fütuhât-ı Hümayun (Nizam Siyakî), Efelu’t-Tevârîh (Fazlî-i İsfahanî), Ravzatu’s-Safeviye (Mirza Beg b. Hasan Hüseyin-i Gunabadî), Tarih-i Haydarî (Haydar b. Ali Hüseyin-i Razi), Hulasatu’s-Seyr (Muhammed Masum b. Hâcegi-i İsfahanî), Mecmua-i Nâme-hâ-yi Dîvanî (Hüseynî-i Tefrişî), Kısasu’l-Hakanî (Veli Kulu Beg Şamlu), Cami-i Müfidî, Mecâlîsu’l-Mülûk (Muhammed Müfid-i Yezdî), Tarih-i Şah Abbas-ı Sâni (Muhammed Tahir Vahid), Tarih-i Molla Kemal (Anonim), Hulasatu’t-Tevarih (Anonim), Zubdetü’t-Tevârîh (Molla Kemal b. Celâleddin Muhammed-i Münecim), Hulasatu’l- Makal (Muhammed Tahir b. Muhammed Yusuf-i Kazvinî), Tarih-i Enbiya ve Evsiyâ ve Mülûk-i İran (Anonim), Holdiberin (Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahanî), Alemârâ-yi Şah İsmail (Anonim), Vekayiu’s-Sinin ve’l-E’vam (Seyyid Abdülhüseyn el Hüseyinî-i Hatunâbâdî), Tarih-i Sultanî (Seyyid Hasan b. Murtaza Hüseyinî-i

Astarâbâdî), Destur-i Şchriyârân (Muhammed İbrahim b. Zeynelabidin Nâsırî) gibi eserler ele alınır.

Mahallî hâkimler ve taşrada cereyan eden olayları da ele almaları bakımından önemli olan mahallî tarihler (s. 91-105) olarak Tarih-i Hanî (Ali b. Şemseddin b. Hacı Hüseyin-i Lahîcî), Tarih-i Gilân (Abdulfettah Fumenî), Fütuhât-ı Darülmerz (Anonim), Tarih-i Mazenderan (Molla Şeyh Ali-i Gilânî), Tarih-i Hanedan-ı Mer'âşî-i Mazenderan (Mîr Timur), Tezkire-i Safevîye-i Kîrman (Mîr Muhammed Said-i Berdsîrî), İhyau'l-Mülûk (Şah Hüseyin b. Melik Gıyâseddin Muhammed), Camî-i Müfidî (Muhammed Müfidî-i Yezdî), Riyazu'l-Firdevs (Muhammed Mirek b. Mesud-i Hüseyinî), Tezkire-i Şuşter (Seyyid Abdullah Cezayirî-i Şuşterî) ile bâzı Ermeni ve Gürcü kaynakları sayılır.

Tezkireler ve tarihî destanlar (s. 106-119) olarak, Tezkire-i Tuhfe-i Sami (Sam Mirza), Tezkire-i Muhammed Tahir-i Nasrâbâdî, Tezkire-i Hulasatu'l-Eş'ar ve Zubdetu'l-Efkâr (Takiuddin Muhammed b. Şerefeddin Ali Hüseyinî-i Kâşî), Riyâzu'l-Şuara (Ali Kulu Han Vâle-i Dağistanî), Tezkiretü'l-Ahval (Şeyh Hazin), İsmailnâme (Abdullah Hatfî), Şahnâme-i İsmail (Kasım Gunabâdî), Şahnâme-i Tahmasb (Kasım Gunabâdî), Şahnâme-i Behişti, Fütuhü'l-Acem, Sefernâme-i Bağdad, Şahnâme-i Sadıkî, Şahnâme-i Abbâsî, Rezmnâme-i Şah İsmail bâ Şeybek Han, Cengnâme-i Keşm, Cerunnâme ve Cöngnâmeler tanıtılır.

Hal tercümeleleri (s. 119-152) sahasında Safevîler devrinde az eser kaleme alındığı görülmektedir. Tezkire-i Şah Tahmasb, Safvetu's Safa (İbn Bezzaz), Silsiletü'l-Neseb-i Safevîye (Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdal-ı Zahidî), Nesebnâme-i Safevîye (Muhammed Şefî el-Hüseyinî), Tezkiretü'l Ahval (Şeyh Hazin), Riyâzu'l-Ulemâ (Mirza Abdullah Efendî), Risaletü'l-Vüzerâ (Mirza Habibullah) ile Bayat Oruç Beg, Musa Beg, Muhammed Rebi b. Muhammed İbrahim-i Nâsırî, Muhammed Rıza Beg'in elçilikleri ile ilgili olarak kaleme alınan eserler bu cümledendir.

İdarî teşkilât ile ilgili eserler (s. 152-164) arasında başta öteden beri çok bilinen ve kullanılan Tezkiretü'l-Mülûk'tan uzun uzun söz edilir. Bunu Tahmasb zamanında kaleme alınan "Elkab ve Mevâcib-i Devre-i Selâtin-i Safevîye (Mirza Ali Naki-i Nâsırî) adlı eser tâkib eder. Ayrıca Mecmuau'l-İnşa (Haydar İvoğlu), Münşeât (Abdü'l Hüseyin Nasırî-i Tusî), Münşeâtü's-Selâtin (Feridun Bey) ve Münşeât-ı Hasan Han Şamlu gibi münşeât mecmuâları da tanıtılır.

El yazması nüshalar (s. 165-188) olarak, çeşitli kütüphanelerde bulunan, gerek Safevîler devrinde kaleme alınan, gerekse daha sonraları telif edilmekle birlikte Safevîlerden de söz eden eserler belirtilir. Bu arada adı bilinmekle birlikte bugüne kadar ele geçmeyen bazı eserler de kaydedilir (s. 187-188).

Safevîler devri İran'ı ile ilgili seyahatnâmeler ve Avrupalılara ait eserler (s. 189-319)'e gelince: Bu devirde Avrupa'yı tehdit eden Osmanlı devletine karşı, İran'da yeni ve güçlü bir devletin ortaya çıkması, İran'a karşı olan ilgiyi oldukça arttırmıştı. Esasen bir süreden beri Hind Okyanusunda Avrupalılar faaliyette bulunuyorlardı. Bu yüzden Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden pek çok seyyah İran'a yolculuk ederek, çeşitli seyahatnâme, hatırat veyâ rapor kaleme aldılar. Bu seyyahları birkaç kısma ayırmak mümkündür:

1. Elçi, temsilci veya bir heyet içinde görevli olanlar
2. Ticaret erbabı
3. Macera arayan veyâ ilmî seyahat amacı taşıyanlar

4. Din görevlileri ve dinî amaç taşıyanlar.

Siyasî, ticarî, ilmî veyâ dinî düşünceler ile İran'a yolculuk eden bu kimseler çeşitli devletlere mensup olup, kaleme aldıkları eserler de o ülkelerin dillerinde olmakla birlikte, bunların çoğu Farsçaya çevrilmiştir. Çeşitli amaçlarla İran'a seyahat eden bu kimselerin eserleri iktisadî ve idarî durum, şehirler, örf ve âdet, el sanatları, ürünler, eserler, dil, aşiretler, din, kültür, devlet adamları, ülkenin durumu hakkında verdikleri bilgilerden dolayı ihmal edilmeyecek kaynaklardır. Eserde bu ülkeler şöyle sıralandırılmıştır:

İtalyanlar (s. 190-208):

Moğolların ortaya çıkışı ve İlhanlı devletinin kuruluşu ile İtalyanların bölgeye olan ilgileri ortaya çıkmış, Ak Koyunlular devrinde bu ilgi artmış, nihayet Safevîler devrinde ilgi ve ilişkiler iyice gelişmiştir. Papalık ile Venedik ve Ceneviz bu ilişkileri daima canlı tutmaya çalışmışlardır. Bununla ilgili olarak Giovanni Rota, Michele Membré, Marino Sanuto, Ludovico Vartheman, Luigi Rancinotto, G. B. Ramusio, Vincentio d'Alessandri, Giovanni Tommaso Minadoi, Pietro Della Valle, Per Janthadee, Niccolo Manucci, Giovanni Francesco Gemelli Carreri, Karmeli Tarikatu Vekayinâmesi, Alexander Malabar'ın eserleri hakkında bilgi verilir.

Portekizliler ve İspanyollar (s. 209-220):

Safevî devletinin kurulduğu sıralarda, Portekizliler de Hint Okyanusuna gelerek, Basra Körfezinde faaliyette bulunmaya başlamışlardır. Çaldıran savaşından sonra taraflar arasında bir Osmanlı karşıtı ittifak anlaşması da sağlanmıştı. Portekiz kralı adına buradaki faaliyeti yürüten donanma komutanı Albuquerque, krala ayrıntılı bir rapor da hazırlamış olup, bu rapor kitap halinde basılmıştır.

Albuquerque'ten sonra, onun hizmetinde bulunan ve uzun bir süre Hürmüz'de yaşayan Duarte Barbosa da bölge ile ilgili bir seyahatname kaleme almış olup, bu seyahatname 1563 yılında Venedik'te basılmıştır.

1520 yılında Hürmüz'deki Portekiz valisinin Şah İsmail'e gönderdiği heyette kâtip olarak görev alan Antonio Tenrreyro, Tebriz'e kadar uzanan ve daha sonra Orta Doğu'daki yolculukları ile ilgili olarak bir seyahatname kaleme almıştır.

1600 yılında İran'a seyahat eden ilk İspanyol seyyahı olan Pedro Teixeira, birkaç yıl Hürmüz'de yaşamış olup, eseri 1610 yılında Hollanda'da basılmıştır. Keşif olup İspanya kralı tarafından görevli olarak birkaç defa İran'a giden, Şah Abbas'ın elçisi Bayat Hüseyin Ali Bey'in İspanya'ya gittiği sırada, 1602 yılında Meşhed'de Şah Abbas ile görüşen Antonio de Gouvea, yine İspanya kralı tarafından 1614 yılında elçilikle, ipek ticareti inhisarı için İran'a gönderilen Don Garcia de Silva Figureoa, İngilizler ile mücadele için 1620 yılında Hürmüz'e gönderilen Kaptan Ruy Freyer de Andrada, 1696 yılında Basra körfezi dolaylarında bulunan ve Şah Sultan Hüseyin'in sarayına giden G. P. Fidalgo, Gaspar de San Bernardino, Prospero del Fspiritusanto, Pedro Sebastiano Cubero gibi siyasî ve dinî görevlerle İran'a giden İspanyolların eserleri tanıtılan başlıca eserlerdir.

İngilizler (s. 221-239):

Osmanlıların Akdeniz ve Ortadoğu'da hâkimiyeti ele geçirmeleri üzerine, Portekizlilerin Afrika'nın güneyinden dolaşarak, Hindistan ve İran ile ilişki kurmalarına karşılık, İngilizler de

kuzeyden Rusya üzerinden bu ülkelere ulaşmaya çalıştılar. Burada özellikle Anthony Jenkinson'un faaliyetleri anlatılıp, daha bazı eserler isim olarak verildikten sonra, İngiliz Doğu Hind Şirketi temsilcilerinin faaliyet ve raporlarına geçilir. Burada da özellikle John Newberie, Anthony ve Robert Sherly kardeşler, Thomas Herbert, John Scattergood'un faaliyet ve eserleri üzerinde durulur.

Hollandalılar (s. 240-249):

Hollandalılar ilişkileri genellikle Hollanda Birleşik Doğu Hind Şirketi aracılığı ile yürütüyorlardı. 1623 yılında Huybert Visnich adlı, şirket hizmetinde çalışan bir tüccar bugünkü Bender Abbas'da büro açmak üzere gelmiş ve bu Şah Abbas tarafından uygun görülüş, bunu Isfahan'da diğer bir büronun açılması takip etmiş ve böylelikle devlet ile ilişki kurma imkânı kolaylaşmıştı.

Eserde şirketin Lahey'deki arşivi, Cornelis J. Speelman, nakkaş S. Imbrecht, Jan Janszoon Struys, yine bir nakkaş olup, bu dönem ile ilgili en tanınmış seyyah olarak kabul edilen, Avrupalılar tarafından da İran ile ilgili olarak en iyi seyahatname olarak gösterilen, içinde 300 tane resim bulunan Cornelis de Brayn, Jan Huygen van Linschoten, elçilikle İran'a gelen Jan Smith, Ioannes de Laet'in eserleri hakkında bilgi verilir.

Almanlar (s. 250-270):

İran'ın Avrupa ile ilk siyasi teması daha Şah İsmail zamanında, onun Alman kralı V. Karl'a mektup göndermesi ile başlamıştı. Bu ilişkiler bundan sonra da devam etmiş olup, Osmanlı devletine olan düşmanlık ilişkilerin devamında başlıca etken olmuştur. Yazar İran'a giden görevli ve seyyahlardan Hans Christoph Freicherr von Teufel, Stephan Gerlach, George Tectander von Gabel, Heinrich von Poser, adı bilinmeyen bir Alman tüccar, Adam Olearius, Johan Albrecht von Mandelslo, Engelbert Kämpfer, Jorgen Andersen, Bolguard Iverson, Daniel Parthey, Johann Gottlieb Worm, Nils Matson Kioping, Ludwig Fabritius'un eserlerini tanıtır.

Fransızlar (s. 270-300):

Fransa, Avrupa devletleri arasında Safeviler devrinde İran ile oldukça geç ilişki kuran ülkelerden idi. Şah Abbas devrinde ufak çapta bazı teşebbüslerden sonra, Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler gibi doğuda bir ticaret şirketi kurmaya karar vererek, 1664 yılında bunu gerçekleştirerek, İran'a bir heyet gönderdiler. Böylelikle diğer devletlere tanınan imtiyazlar gibi bazı haklar Fransızlara da tanınmış ve şirket İran'da faaliyete başlamıştı. 1708 yılında iki devlet arasında 31 maddelik bir kararname de imzalanmıştı. Lâkin 1722 yılında Afganlıların Isfahan'ı ele geçirmeleri ve Safevilerin sona ermesi üzerine bu ilişkiler kesintiye uğradı. Fransız keşiş, seyyah ve tüccarları bazı mühim eserler ortaya koydular ki, eserde bunlardan Gabriel de Luetz, Vincent le Blanc, C. Lambert, Henri de Feynes, Alexander de Rhodes, Poulet, J. Bourges, Abbe Martin Gaudereau, Francois de la Boullaye le Gouz, Bedroz Bedik, Poul Lucas, Francois Petit de la Croix, Jean Chardin, Jean Baptiste Tavernier, Andre Daulier Delandes, Jean Thevenot, Pere Martin Sanson, Pere Raphael du Mans, Marie Claude Petit, Pierre Victor Michel'in eserleri hakkında bilgi verilir.

Lehistanlılar (s. 301-305):

İran'dan Lehistan'a gönderilen ilk heyet 1474 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey zamanına rastlamaktadır. Bu ülkenin İran ile olan ilişkileri daha önce anılan diğer devletlerde

olduğu gibi ticarî, siyasî ve dinî alanlarda olmuştur. Her iki devlet sık sık Osmanlı tehdidi ile karşı karşıya geldiklerinden, uygulamaya konulmasa da kendilerini müttefik görmüşlerdir. Özellikle XVII. yüzyılda, her iki ülkenin kendilerini Osmanlı devletine karşı tehdit altında hissetmesi yüzünden, ilişkiler de artmıştı. Ancak Safevîlerin sona ermesi, Lehistan'ın ise taksimi ile ilişkiler de sona ermişti. Lehistanlı olup, Cizvit rahibi olarak uzun yıllar İran'da yaşayan Tadeusz Juda Krusinski, İsfahan'ın Afganlılar'ın eline geçtiği sırada bu şehirde bulunuyordu. Bu bakımdan onun hatıraları oldukça önemli bilgiler vermekte olup, burada uzun bir şekilde tanıtılmıştır.

Rus Görevliler ve Seyyahlar (s. 306-316):

Afanasi Nikitin'in 1466-1472 yılları arasındaki seyahati bir tarafa bırakılacak olursa, Çar Petro zamanına gelinceye kadar Rusya ile İran arasında ilişkilerden söz edilmez. Petro, 1690 ve 1716 yıllarında İran'a heyetler göndermiştir ve bunun sonucunda İran'ın 3 şehrinde konsolosluk açılmıştır. Rus elçisi olarak 1716 yılında İsfahân'a gelen Artemii Petrovic Volinski'nin görevi, İran ile ticaret anlaşması yapmak, ipek ticaretinde İranlıları Halep yolu yerine Rusya üzerine yöneltmeye inandırmak, İran'ın askerî gücünü incelemek ve Hazar Denizi, özellikle Gilân bölgesini sosyal, ikisadî ve coğrafi bakımdan derinlemesine incelemektir.

Yazar eserin bu kısmında Volinski, John Bell of Antermoni, Johann Gustav Garber, Feodor Ivanovic Soimonov, Simeon Arramov, Israel Ori, Fedot Afanasievic Katof'un eserleri ve faaliyetleri hakkında bilgi verir.

Safevîlerin Son Devirleri ve Afganlılar Zamanına Ait İran Tarih Kaynakları (s. 317-328):

II. Şah Safi (Şah Süleyman)'nin ölümünün (1694) ardından yerini alan Şah Hüseyin devrinde Safevîlerin Kandahar yöresindeki uygulamaları ve Şah'ın zayıf bir şahsiyet olması, Afganlıların İran'ı istilâlarına yol açmış, Safevî devletinin sona ermesine ve ülkenin bundan sonra uzun yıllar karışıklık yaşamasına yol açmıştır. Bu dönem ile ilgili olarak eserde Farsça ve çeşitli dillerde eserler tanıtılır.

Farsça Kaynaklar (s. 320-338):

Burada yazar Muhammed Muhsin, Muhammed Ali Hazîn, Mirza Mehdi Han Astarâbâdî, Muhammed Kâzım-ı Mervî, Muhammed Şerîf b. Molla Mustafa, Muhammed Halil Mar'aşî-i Safevî, Ebû'l Hasan-i Kazvîni, Muhammed Haşim (Rüstemü'l-Hükemâ), Mirza Hasan Hüseyinî-i Fenaî, Rıza Kulu Han-ı Hidayet, Muhammed Mehdi b. Muhammed Rıza el-İsfahânî'nin eserlerini tanıtır.

Ermeni ve Gürcü Kaynakları (s. 338-346) olarak Josef Apisalaïman, Petros di Sarkis Gilanentz, Esai Hâsan Celâlîyan, Tsarevitch Vakhoucht, Sekhnia Tchkeidze hakkında; Avrupalı Mehazlar (s. 346-357) adı altında ise Tadeusz Juda Krusinski, Jean Antoine du Cerceau, Louis Andre de la Mamie de Clairac, Jonas Hanway, Simeon Avramov hakkında bilgi verilir.

Bundan sonra Resmî Fransız Kaynakları (s. 357-362); İngiliz Devlet Arşivi'ndeki Resmî Belgeler ve İngiliz Doğu Hind Şirketi ile İlgili Belgeler (s. 362-364); Hollanda Doğu Hind Şirketi ile İlgili Belgeler (s. 364-366) ile Müteferrik Eserler (s. 366-370) olarak Paul Lucas, James Cassidy, Abbe de Tallemant, Daniel Moginie, Sir Persi Sykes ve yazarı bilinmeyen bâzı eserler tanıtılır.

Safevî Devletinin Çökme Sebepleri Hakkında (s. 371-382):

Bu konu ile ilgili olarak gerek Krusinski, Mir Muhammed Hüseyin-i Hatunâbadî, Kutbeddin Neyrizî, Mirza Muhammed Halil Mar'âşî-i Safevî gibi çağdaş müelliflerin, gerekse Edward Browne, Minorsky, L. Lockhard, Roger Savory gibi sonraki araştırmacıların görüşleri aktararak, yazarı bilinmeyen Mükafatnâme adlı mesnevî tarzındaki eserin tanıtımı yapılarak buradaki görüşlere yer verilir. Burada ayrıca Mirza Zeki-i Meşhedî (Nedim) ve Kutbeddin-i Neyrizî'nin Afgan istilası ile ilgili eserleri üzerinde durulur.

Safevîler ile Çağdaş Kaynaklar (s. 383-410):

Burada yazar Osmanlılar, Hindistan Timuruları ve Özbekler gibi Safevîlere komşu olan ülkelerdeki bazı mühim çağdaş kaynakları inceler.

1. Hindistan Timuruları (383-400):

Babür, Hurşah b. Kubad el-Hüseyinî, Cevher Âftabecî, Gülbeden, Şeyh Ebûl- Fazl-ı Allamî, Nizameddin Ahmed Bahşî, Abdulkadir Bedayunî, Molla Ahmed-i Tatarî, Nureddin Muhammed Cihangir, Mutemed Han, Hâce Kamkar Gayret Han, Abdalbaki Nihavendî, Ferište, Sadık Han, Şeyh Ferid Behkerî, Muhammed Kâsım, Tahir Muhammed-i Sebzvarî'nin eserleri tanıtılıp, konu ile ilgili daha bâzı yazma ve basma eserlerin künyeleri verilip, Hindistan Timuruları ile ilgili çağdaş araştırmalara geçilir.

2. Turanî Kaynaklar (s. 401-404):

Burada Özbekler kastedilmiş olup, Abdullah Han, Muhammed b. Emir Veli, Muhammed Yusuf-i Münşî, Kıpçak Han (Hacim Kulu Beg), Ubeydullah Han'ın eserlerinden söz edilir.

3. Türkçe Eserler (s. 405-410):

Bu hususta yazarın pek bir bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Farsçaya çevrilmiş bulunan Seydi Ali Reis'in eserinden başka hiçbir eser tanıtılmamış olup, sadece bâzı kaynakların adı sayılmakta, bunu yeni araştırmalar takip etmektedir. Fakat bunlar da oldukça eksiktir.

Yeni Araştırmalar (s. 410-626):

Son yıllarda İran'da ve başka ülkelerde Safevîler üzerine pek çok araştırma yapıldığı, yabancı dillerde yazılanların pek çoğunun Farsçaya çevrildiğine vurgu yapılarak, bütün bunlar yazar tarafından kendine göre tasnife tâbi tutulmuştur.

A. Farsça Eserler (s. 412-581):

Burada gerek Farsça eserler, gerekse diğer dillerde yazıldığı halde, Farsçaya çevrilmiş olan eserler tanıtılmakta olup, şunlardır:

Walther Hinz, Teşkil-i Devlet-i Millî der İran, Hükümet-i Ak Koyunlu ve Zuhur-i Devlet-i Safevî; Michel M. Mazzaoui, Peydayeş-i Devlet-i Safevî; Faruk Sümer, Nakş-ı Türkan-ı Anatoli der Teşkil ve Tovsie-i Devlet-i Safevî; Roger Savory, İran Asr-ı Safevî; Klaus Michael Röhrborn, Nizam-ı Eyâlet der Devre-i Safevî; Gulam Server, Tarih-i Şah İsmail-i Safevî; Walther Hinz, Şah İsmail-i Dovvom-i Safevî; Lucien Louis Bellan, Zindegi-i Şah Abbas; Laurence Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevîyân ve Eyyam-ı İstilâ-yı Eface der İran;

Resul Câferiyân, İlel-i Beruftâden-i Safevîyân, Mükafatnâme; Walser S. Schuster, İran-ı Safevî ez Didgâh-ı Sefernâme-hâ-yi Orupaîyân (1502-1722); Riyazü'l İslâm, Tarih-i Revâbit-ı İran u Hind (Der Devre-i Safevîye ve Afşariye); V. Minorsky, Sazmân-ı İdarî-i Hükümet-i Safevî (Talikat ber Tezkiretül Mülûk); Muhammed Kerim Yusuf Cemalî, Teşkil-i Devlet-i Safevî; Ahmed Tacbahş, Tarih-i Safevîye; Ahmed Temim Davrî, İrfan ve Edeb der Asr-ı Safevî; Muhammed İbrahim Bastanî Parizî, Siyaset ve İktisad-ı Asr-ı Safevî; Abdülhüseyn Nevaî, İran ve Cihan ez Mogol ta Kacariye; Abdülhüseyn Nevaî, Revâbit-ı Siyasî-i İran ve Orupa der Asr-ı Safevî; Abdülhüseyn Nevaî, Revâbit-ı Siyasî ve İktisadî-i İran der Devre-i Safevîye.

Bunları Safevî devri belgeleri ve mektuplaşmaları ile daha başka eserler takip eder ki, burada da şu eserlere yer verilir:

Abdülhüseyn Nevaî, Şah İsmail-i Safevî (Mecmua-i Esnad û Mukâtebât-ı Tarihî Hemrah bâ Yaddaştâ-yi Tafsilî); Abdülhüseyn Nevaî, Şah Abbas (Mecmua-i Esnâd û Mukâtebât-ı Tarihî...) (3 Cilt); Abdülhüseyn Nevaî, Esnâd û Mukâtebât-ı Siyasî-i İran ez Sal-ı 1038 tâ 1105; Abdülhüseyn Nevaî, Esnâd û Mukâtebât-ı Siyasî-i İran ez Sal-ı 1105 tâ 1135; Feridun Nevzad, Nâmehâ-yi Han Ahmed-i Gilânî (Nime-i Dovvom-i Sade-i Dehum-i Hicrî); Sabitiyan, Esnâd û Nâmehâ-yi Tarihi-i Devre-i Safevîye; Gulâmali Humayun, Esnâd-ı Musavver-i Orupaiyân ez İran ez Evâil-i Kurun-i Vustâ tâ Evâhir-i Karn-ı Hicdehum (2 Cilt); Cihangir Kaimmakamî, Esnâd-ı Hüzmüz ve Halic-i Fars; Resul Ca'feriyân, Din û Siyaset der Devre-i Safevî; Hanbaba Beyanî, Tarih-i Nizami-i İran Devre-i Safevîye; Haşim Hicazîfer, Şah İsmail-i Evvel ve Ceng-i Çaldıran; Nasrullah Felsefî, Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel (5 Cilt); Ali Ekber Velâyetî, Tarih-i Revâbit-ı Haricî-i İran der Ahd-i Şah İsmail-i Safevî; Ali Ekber Velâyetî, Tarih-i Revâbit-ı Haricî-i İran der Ahd-i Şah Abbas-ı Evvel-i Safevî; Abbaskulu Gaffarî Ferd, Revâbit-ı Safevîye ve Özbekân (913-1031 h.); Mir Ahmedî, Tarih-i Siyasî ve İctimai-i İran der Asr-ı Safevî; Abdürriza Huşeng Mehdevî, Tarih-i Revâbit-ı Haricî-i İran ez İbtidâ-yi Devrân-ı Safevîye tâ Payân-ı Ceng-i Cihanî-i Dovvom; Nizameddin Mücîr Şeybanî, Teşkil-i Şehinşahi-i Safevîye-İhyâ-yi Vahdet-i Millî; Ebulkasım Şehab, Tecdid-i Azamet-i İran Tarih-i Zindegânî-i Şah Abbas-ı Kebîr; Ali Aşgar Rahimzâde-i Safevî, Şerh-i Cenghâ ve Tarih-i Zindegânî-i Şah İsmail-i Safevî; Ahmed Tacbahş, İran der Zaman-ı Safevîye; Ebû Turab Serdadver, Ceng ve Aşk, Tarih-i Asr-ı Şah Abbas-ı Kebîr; Nasrullah Felsefî, Tarih-i Revâbit-ı İran ve Orupa der Devre-i Safevîye; Ebû'l Kasım Tahirî, Tarih-i Siyasî ve İctimai-i İran ez Merg-i Timur tâ Merg-i Şah Abbas; Ahmed Kesrevî, Şeyh Safî ve Tebareş; Ahmed Kesrevî, Muşaşaiyân; Ahmed Kesrevî, Tarih-i Pansed Sâle-i Huzistan; Menuçehr Parsadust, Şah Tahmasb-ı Evvel; Muhammed Müşirî, Sikkehâ-yi Telâi-yi Şah İsmail-i Evvel; Mehdi Ferehanî-i Munferid, Muhaceret-i Ulema-yi Şia ez Cebel-i Âmil ve İran der Asr-ı Safevî; Gulamhüseyn-i Begdilî, Tarih-i Begdili-i Şamlu; Bastanî Parizî, Gencalihan; Cyril Elgood, Tib der Devre-i Safevîye; Willem Floor, Evvelin Süferâ-yi İran ve Holend; Willem Floor, Beruftâden-i Safevîyan, Berâmeden-i Mahmud-i Afgan (Rivayet-i Şahidan-ı Holendî); Willem Floor, Eşref-i Afgan ber Tahtgâh-ı Isfahan; Willem Floor, İhtilâf-ı Ticarî-i İran ve Holend (1712-1715); Muhammed Ali Cemalzâde, Tarih-i Revâbit-ı Rus û İran; E. Browne, Tarih-i Edebiyat-ı İran; Aşpezî-i Devre-i Safevî Metn-i Du Risale ez ân Devre; İmam Kulu Han Serdar, Usture i Ferheng; Resul Ca'feriyân, Safevîye ez Zuhur tâ Zeval; Ekrem (Demavendî) Behramî, Tebriz ez Didgâh-ı Seyyahân-ı Haricî der Karn-ı Hifdehum.

B- Yabancı Dilde Yayınlar (s. 582-620):

Burada ilk sırada The Cambridge History of Iran (The Timurid and Safavid Periods) adlı eser yer almaktadır. İranlı ve çeşitli milletlere mensup sahanın mütehasşislarının kaleme aldığı 18 makale özetlenmektedir. Eser, Yakub Âjend tarafından iki cilt halinde Farsçaya çevrilmiş bulunmaktadır (Tahran 1379-80 s).

İkinci sırada yer alan, editörlüğünü Jean Calmard'ın yaptığı Etudes Safavides (Institut Francais de Recherche en Iran) de yayımlanan makaleler, 1989 yılında Paris'te toplanan I. Uluslararası Safevî Araştırmaları Sempozyumunda tartışılan tebliğlerden meydana gelmektedir. Burada 18 makalenin adları verilmektedir.

Üçüncü sırada zikredilen, editörlüğünü Charles Melville'nin yaptığı Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society adlı eserde yayımlanan makaleler, 1993 yılında Londra'da düzenlenen II. Uluslararası Safevî Devrinde İran Araştırmaları Sempozyumunda ele alınan 15 makalenin adları verilmektedir.

Üçüncü Uluslararası Safevî Devrinde İran Sempozyumu 1998 yılında Edinburg'da toplanmıştır. Burada çeşitli başlıklar altındaki oturumlarda 40 tebliğ tartışılmış olup, adları verilmiştir.

Iranian Studies (Journal of the Society for Iranian Studies), Vol. VII, Part I-II, Nr. 1-2, 3-4 (1974) dergisinin bu sayısı Safevî devri ve öncesi İran araştırmalarına tahsis edilmiş olup, İranlı ve yabancı bilim adamlarının yazdığı 30 makalenin adları mevcuttur.

Roger Savory'nin Studies on the History of Safavid Iran adlı eseri, yazarın çeşitli dergilerde yayınlanmış bulunan 16 makalesinin derlenmesinden meydana gelmiş olup, burada da bu makaleler özetlenmiş ve adları verilmiştir.

Bundan sonra Hollandalılar, Japonlar ve diğer yabancı araştırmacıların yazdıkları eser ve makaleler ile diğer dillerde Safevî devri kaynakları üzerindeki çalışmalar bir liste halinde verilir.

B. Tezler (s. 623-626):

C. Burada İran ve diğer ülkelerde yapılmış olan tezler belirtilir. Ancak yazar Türkiye'de yapılan tezlerden habersiz kalmıştır.

Makaleler kısmında Farsça veya Farsçaya çevrilmiş olan makaleler (s. 627-667) ile diğer dillerde yazılmış olan makalelerin (s. 668-682) bibliyografik künyeleri verilmekle yetinilmiştir.

Makaleleri, ikinci derecede Farsça kaynaklar takip etmektedir (s. 883-720). Burada daha çok Safevîlere de temas etmelerinden dolayı genel mahiyetteki bazı eserler ile mahallî tarihler ve sanat tarihine dair yazılan eserler tanıtılmış, bazıları ise sâdece künyeleri verilmekle yetinilmiştir. İkinci derecede diğer dillerde yazılmış eserlerin de (s. 721-741) sadece künyeleri verilmiştir.

Genel kaynaklar (s. 742-760) başlığı altında Farsça ve diğer dillerde yazılmış eser ve makaleler, ansiklopediler, tarihçilik ve kaynak tanıtımı, kataloglar, yazma ve basılı münşeat mecmuaları, arşiv kataloglarının künyeleri verilir.

Ekler kısmında (s. 761-913), Safevîlerin ataları, Safevîlerin harekete geçmeleri, Şah İsmail'in faaliyetleri anlatıldıktan sonra, İran dışında Safevî devri araştırmaları (burada Türkiye'den sadece Faruk Sümer'in adı zikrediliyor. Halbuki hiç olmazsa Bekir Kütükođlu'nun da belirtilmesi gerekirdi), İran'daki Safevî devri araştırmacılarının adları, Safevî şahlarının lâkablari, zengin bir bibliyografya, Safevîler, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Afganlılar ile ilgili soy kütükleri, resimler, haritalar ve dizinler yer alır. Eserin sonunda Tekmile (s. 915-929) başlığı altında yazar, eserin uzun zaman alan basımı sırasında yayımlanan veya gözden kaçan Farsça ve diğer dillerde kaleme alınan çeşitli eser ve makaleleri bibliyografik olarak kaydeder.

Eser uzun yıllar çalışılmış büyük bir emek ürünüdür. Farsça ve diğer dillerde pek çok kaynak ve araştırma gözden geçirilmiş, hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ancak tarihte birbiri ile en fazla ilişki de bulunan iki millet Türkler ve İranlılar olduğu halde, siyasî ve kültürel alanda ne İran tarafında, ne de ülkemizde Osmanlı-Safevî münasebetleri hakkında pek bir araştırma yapılmadığı açıktır ve bu durum daha sonraki devirler için de geçerlidir. Böylesine zahmetli ve hacimli bir eser hazırlamasından dolayı Dr. C. Sevakıb'ı kutlamak gerekir.

Prof. Dr. İsmail AKA